

TÁJÉKOZÓDÁS

Vedres Balázs

A PIACI ÁTMENET ELMÉLETTÖRTÉNETE*

Evolúció piaci átmenettől posztoszocialista átalakulásig

„Mozgó célpontra próbálunk löni, holott a társadalomtudósok még álló célpont esetében sem nevezhetők mesterlövészeknek.”
(Szelényi–Eyal–Townsley 1996: 28)

Bevezetés

A piaci átmenet¹ szociológiája tudományos versenyfutás az idővel, amely semmiképpen sem kedvez a teoretikus összegzésnek². A politikai és gazdasági rendszer változása olyan élő laboratórium, amelynek elemzése rengeteg, különféle területről érkező szociológusnak jelent kihívást. A változások gyorsasága és a megközelítésmódok sokszínűsége lehet az oka annak, hogy eddig kevés vita és összegzési kísérlet³ született a piaci átmenet kérdéseiről, pedig akár az újabb megközelítésmódok megjelenése is érdekes tanulságokkal szolgálhat. A tudomány haladása ezen a területen nem kevésbé köszönhető tanulási folyamatnak – például az abból való okulásnak, hogy a gazdasági és társadalmi átalakulás fordulatai megcáfolják a lineáris várakozásokat –, mint a tudományos eszmecseréknek. Dolgozatomban egyrészt ennek a tanulási folyamatnak a hozamát igyekszem összegezni, bemutatva a piaci átmenet elméleteinek fejlődését, másrészt a tanulságok alapján olyan elméleti megközelítés vázlatát megalkotni, amelynek segítségével már követhetőek a piaci átmenet fordulatai.

Elsőként felvázolom a piaci átmenet szociológiai elmélettörténetét, a kérdések megjelenésének és a lehetséges válaszok evolúciójának történetét, majd a piaci átmenet vitája során levont vagy az elmélettörténetből levonható általános elméleti következtetéseket veszem sorra. Ezek a következtetések nem elsősorban a piaci átmenetre vonatkoznak, hanem sokkal inkább annak „meta-szintjére”, azaz a lehetséges tudományos nézőpontok összegzésére. A dolgozat célja az, hogy e következtetések alapján vázolja egy lehetséges átfogó elmélet kereteit, amely figyelembe veszi az átmenet-elméletek evolúciójának tanulságait.

* A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeikért és tanácsaikért köszönettel tartozom Szalai Erzsébetnek, Lengyel Györgynek, Martin Józsefnek és Bartha Attilának.

Az elméleti evolúció története

Elmélettörténetet sokféleképpen lehet írni, de mindegyik megközelítésmód valamelyest szubjektív. Dolgozatomban a piaci átmenet elmélettörténetét mint evolúciós folyamatot írom le, ezért talán hangsúlyosabb lesz benne a lineáris fejlődés, mint ahogyan az az elméletek egyszerű időrendi áttekintéséből látszanék. Áttekintésemnek azonban nem a szigorú értelemben vett elmélettörténet a célja (még kevésbé társadalomtörténeti áttekintés), hanem a piaci átmenet eddigi elméleti tanulságainak összegzése. Véleményem szerint az elméletek evolúciójának leírása inkább megfelel ennek a célnak, mint az időrendi áttekintés, vagy a piaci átmenetről szóló vita következtetéseinek egyszerű felsorolása. Ha evolúcióról beszélünk, az azt jelenti, hogy a mai állapotból indulunk ki, és azt tekintjük át, milyen hatások nyomán szelektálódtak a mai elméletek, valamint azt, hogy az elméletek párhuzamosan léteztek egymás mellett, a korábbi elméleti törekvések még ma is helyet kapnak a lehetséges alternatívák között.

A piaci átmenet gazdaságszociológiája tulajdonképpen egyetlen kérdés megválaszolásán munkálkodik: mi a kapcsolat intézményi változás és a társadalomszerkezet változása, az egyéni mobilitás között. Az elméletek fejlődéstörténete során az intézményi változás, a kapcsolat és a társadalomszerkezeti módosulás vagy egyéni mobilitás felfogása egyaránt sokat változott.

A második gazdaság mint kifutópálya

A *piaci átmenet* terminus Victor Neetől származik, 1989-es tanulmánya szolgált a piaci átmenet vitájának kiindulópontjául. A tanulmány a kínai vidéki második gazdaságról szól, jelentőségét az adta, hogy megjelenése a kelet-európai politikai változások idejére esett, és hogy megfogalmazásmódja az elméleti skálán egyfajta tiszta végletet képviselt, ahol két koordinációs mechanizmus cseréje egyértelműen összekapcsolódik bizonyos társadalmi csoportok helycseréjével.

Nee empirikus vizsgálatának területe a kelet-európainál nagyságrendekkel kiterjedtebb kínai második gazdaság, elméleti kiindulópontja pedig Polányi Károly és Szelényi Iván munkái. A piaci átmenetet Nee a hierarchia és piac közötti átmenetként tárgyalja, és mint intézményi változásnak három aspektusát fejti ki. Egyrészt a javak elosztása és így a hatalom is fokozatosan átkerül a piacra. A javak feletti rendelkezés kikerül az újraelosztásból, és egyben a csere feltételeit is a piaci szereplők határozzák meg, a központi hatalom beleszólása nélkül. Másrészt a piacok olyan ösztönzőket hoznak magukkal, amelyeket az újraelosztás rendszere elnyomott. A piacról származó jövedelmek sokkal szorosabban kapcsolódnak az egyének jellemzőihez, mint a redisztributív szektorból származó jövedelmek. Azaz az emberi tőkére jutó megtérülés növekszik. Harmadszor pedig a piacok új lehetőségeket nyitnak meg a mobilitásra. A vállalkozóvá válás a bürokratává válás alternatívájaként egyre fontosabb mobilitási csatorna lesz. Nee arra is kitér, hogy az átmenet során a tranzakciók olyan kapcsolathálóba ágyazódnak, amelyekben a kádereknek fontos szerepe van, de elmélete szerint a piaci koordináció kiteljesedésével ez a beágyazottság eltűnik majd, a politikai tőke leértékelődik, a piaci tőke pedig felértékelődik. Hipo-

téziseinek ellenőrzésére Nee 30 véletlenszerűen kiválasztott kínai falu lakosságából vett véletlen mintát, elemzésében 624 háztartás adatai szerepelnek. Az emberi tőke (amit Nee azzal mér, hogy van-e egyáltalán valamilyen iskolai végzettsége a megkérdezettnek) megtérülése növekedett 1980-tól 1984-ig, ugyanúgy a médiahasználattal mért kulturális tőke megtérülése is. A parasztkáderek nagyobb valószínűséggel lettek vállalkozók, nem volt igazolható a politikai tőke elértéktelenedése. Két évvel későbbi tanulmányában Nee (1991) a piaci átmenet elméletét finomítja tovább. Elméleti álláspontja azonban itt már kevésbé egyértelmű és kevésbé ellenőrizhető empirikusan, Nee azzal egészíti ki korábbi elméletét, hogy bár a piaci *átmenet* az egyenlőtlenségek csökkenéséhez fog vezetni, de a *részleges piaci reform* a redisztribútoroknak kedvez, a piac és redisztributív szegmens között közvetítő kádervállalkozók „hibrid elitjének” a kialakulásához vezet. Nee egyik tanulmányában sem fejt ki, hogy milyen mechanizmusok közvetítenek az intézményi változás és a társadalomszerkezeti változások között. 1996-os tanulmányában az intézményi változás és egyéni mobilitás kapcsolatát meglehetősen ellentmondásosan vázolja. Egyrészt feltételezi, hogy az egyéneknek befolyása lehet az új intézményekre, egyéni érdekeiknek megfelelően közreműködnek a piaci intézmények kiépítésében: a gazdálkodók érdeke, hogy pozíciójukat a magántulajdon intézményével erősítsék meg, a politikusok érdeke pedig az, hogy a nagyobb állami bevétel végett formális jogi intézmények kiépítésével is támogassák a piac erősödését. Ugyanakkor igyekszik kimutatni, hogy a redisztribútorok pozíciója fokozatosan elértéktelenedik, abban a mértékben, ahogy a piac egyre inkább behatol a gazdaságba. Nem valószínű, hogy a redisztribútorok saját érdekeik ellenében is a piacot támogatnák. Neil Fligstein (1996) kritikája szerint Nee alábecsüli az állam szerepét a megfigyelt piacosodási folyamatban. Fligstein kiemeli azt, hogy a különböző mértékben piacosodott régiók létezése a politika tudatos gazdasági kísérletezésének köszönhető.

Szelényi Iván (1992) Victor Neehez hasonlóan, de árnyaltabban érvel a megszakított polgárosodás elméletében. *Harmadik út* című könyvének angol változatát Nee is kiindulópontként használja. Szelényi szerint az új gazdasági elit abból a szocializmus évei alatt hátrányos helyzetű csoportból fog felemelkedni, amelynek mobilitását a kommunista rendszerváltás megszakította. A tervgazdaság évei alatt azok tudták megőrizni hajlandóságukat a vállalkozásra a proletarizálódás nyomása és a káderré válás kísértése között, akiknek a családja korábban (a 40-es években) a piacra termelt és átörököltte a piaci szemléletet. Szelényi a családi háttérből és az egyéni életutakból igyekszik levezetni azt, hogy kik azok, akik újra a polgárosodás „pályájára állhatnak”. Akinek emberi tőkéje (itt: szakértelme) és kulturális tőkéje (itt: formális végzettsége és tájékozódási képessége) is van, az nagy valószínűséggel káderré válik. Akinek nincs sem szakértelme, sem kulturális tőkéje, az valószínűleg proletarizálódik. Azok kerülnek a polgárosodás pályájára, akiknek megvan az emberi tőkéjük, de nincs kulturális tőkéjük. Szelényi 7754 falusi család adatait elemezte. Az agrártermelés modelljeiben a képzettség változóinak negatív hatása volt kimutatható, az agrár szakmai tudásnak és a család 1944-es saját gazdaságának együtthatói pedig pozitívak voltak.

A félbeszakadt polgárosodás „félbeszakad”

A szocialista rendszerek összeomlása Kelet-Európában nagy kihívást jelentett a piaci átmenet szociológiájának, a bürokratikus mellett fokozatosan kiépülő piaci koordináció elképzelése nem volt tartható tovább. Szelényi Iván már *Harmadik út* című könyvének utószavában felülvizsgálja álláspontját, latolgatva annak lehetőségét, hogy polgárosodás helyett esetleg kispolgárosodásról van szó. A figyelem a politikai átmenet eseményei során elterelődött a piaci koordináció második gazdaságbeli csíráiról. A politikai átmenet után született munkák egészen másként közelítenek az intézményi változás és egyéni mobilitás kapcsolatának kérdéséhez, már nem a mobilitás kifutópályáit, hanem végállomásait igyekeznek leírni, az intézményi változások és az elit mobilitása közötti kapcsolatot vizsgálják. Ennek a figyelemeltolódásnak sok oka lehet. Egyrészt az elitváltás kérdése került az érdeklődés középpontjába, másrészt az elitek változása nyújthat betekintést leginkább az intézmények változásába. Lengyel György (1992) szoros kapcsolatot tételez az elitmobilitás és az intézményi változás között; az elit cserélődése egyrészt történelmi előfeltétele az átmenetnek (ha megelőzi a politikai és gazdasági rendszer változását, akkor annak társadalmi költségei alacsonyabbak lesznek), másrészt strukturális előfeltétele (az átalakulás akkor generál visszafordíthatatlan folyamatokat, ha az elit összetétele és cirkulációjának logikája is megváltozik).

A politikai átmenet idején született munkák nagyrészt a régi elit továbbélését dokumentálják. Hankiss Elemér (1989) az elit hatalomban maradása mellett érvel. A hatalom átváltásának elmélete valószínűsíti, hogy a volt káderek elitpozícióban maradnak hatalmuk és kapcsolataik felhasználásával, mint nagyvállalatok menedzserei vagy magánvállalkozók. Ennek egyik útja az állami tulajdon magánosítása során a politikai hatalom direkt módon gazdasági hatalommá konvertálása (Hankiss 1989). Jadwiga Staniszkis (1991) Hankisshez hasonlóan érvel, amikor a lengyel *politikai kapitalizmust* írja le. Szerinte a privatizáció csak úgy lehet sikeres, ha a hatalmon lévő régi elit érdekeit is szolgálja. A privatizáció lehetséges útja tehát a nomenklatura tulajdonossá alakítása, amely a „második eredeti tőkefelhalmozás” a szocializmusbeli második gazdaság után. A különbség a kettő között abban áll, hogy ezt a második tőkefelhalmozást már az elit is tevőlegesen támogatja, akár állami erőforrások bevonásával is. Hankissal ellentétben Staniszkis a politikai kapitalizmust nem tartja egyértelműen negatív jelenségnek, bár számos hátrányát felsorolja. Szalai Erzsébet (1990) *Az új elit* című tanulmányában Hankiss érvelésének kritikáját adja, véleménye szerint a régi elit megosztottabb annál, hogysem mindenestül új elitté váljék. Hangsúlyozza az elit életútjának és attitűdjének (szocializációjának) fontosságát – a politikai rendszerváltás idejére kinevelődött egy technokrata elitcsoport, amely vonzódott a piachoz és a liberalizmushoz. A technokrata folytonosság elméletében Szalai (1994) a szaktudás értékének állandóságát emeli ki; mind a szocialista, mind a piaci rendszerben a tudás a káderré vagy vezetővé válás fő kiválasztási kritériuma. A nyolcvanas évekre a tudáskritérium általánossá válásával új technokrata csoport fejlődhetett ki, amely nyitott volt a demokrácia és a piacgazdaság értékeire, és nagy szerepe volt a rendszerváltás folyamatának elindításában. A technokraták a piaci átmenet idején is képesek kamatoztatni

szaktudásukat, politikai tőkékük megszűnésével az állami szférán kívül elhelyezkedve (kereskedelmi bankok, nemzetközi tőkéjű bankok vezető pozícióiban) a leg-sikeresebbek közé tartoznak. Sikerük kulcsa a korábban felhalmozott tudástőke.

Az elitekre összpontosítást a mobilitás mozgatórugóinak könnyebb megfigyelhetősége mellett egy másik nagyon fontos ok is magyarázza. A piaci átmenetről folytatott vita fontos eredménye annak felismerése, hogy az intézményi változás és az egyéni mobilitás közötti kapcsolat nem feltétlenül egyirányú. Az elitek esetében nemcsak az intézményi változások befolyásolják az egyéni kilátásokat, hanem az elit, pozíciójának megtartása érdekében, az intézményi változások menetét is képes befolyásolni. Szalai (1994) *A hatalom metamorfózisa?* című tanulmányának központi gondolata, hogy vajon az elit mennyiben fogja végrehajtani a privatizációt, amely a piacgazdaság alapját jelentő magántulajdon megeremtését szolgálja, hiszen így éppen hatalmának gazdasági alapjait semmisíti meg. Egy későbbi, a *Rendszerváltás és a hatalom konvertálása* című tanulmányában az átmenet időszakát mint az intézmények működésébe való egyéni beleszólás rendkívüli lehetőségét írja le (Szalai 1997). Megállapodott társadalomban az intézmények határozzák meg a „benne ülők” lehetőségeit, de az átmenet időszakában az elit számára lehetőség nyílik az intézmények befolyásolására. Róna-Tas Ákos (1994a) továbbgondolja a Szalai 1994-es könyvében kifejtett koncepciót. Az átmenet az elit számára különös szabadságot biztosít: az alapítók szabadságát.⁴ Róna-Tas kiemeli azt is, hogy még viszonylag megállapodott társadalomban is számolni kell az egyének és intézmények kapcsolatának kevésbé nyilvánvaló irányával. Egyrészt az egyének formálni, saját érdekeik szerint alakítani igyekeznek az intézményeket – ez az a jelenség, amit Szalai az átmenet elitje kapcsán leír. Másrészt azonban a szabályoknak mindig vannak belső ellentmondásai, amelyeket az egyének kihasználhatnak, valamint a szabályok csak explicit, informális szabályokkal együtt működőképesek, amelyek a gyakorlatban alakulnak ki.

Az egyéni mobilitás fogalmának finomítása

A továbbelő elit tézisének egyik legelső kritikusa Szelényi Iván volt. Az 1993-as összehasonlító társadalmirétegződés-vizsgálat előkészítésekor hipotézisei között szerepelt az is, hogy a politikai hatalom konverziója, bár minden bizonnyal létező jelenség, nem meghatározó, és várható majd az elit cserélődése (Szelényi 1993). Szelényi igen fontos új szemponttal bővíti a piaci átmenet vitáját: hasonlóan a félbeszakadt polgárosodás elméletének kifejtéséhez, az elit cirkulációjának vizsgálatához is az egyéni élettörténetek elemzését tartja fontosnak, azonban az intézményi változás és egyéni mobilitás kapcsolatának elemzésében az egyéni mobilitás fogalmát új elméleti keretbe helyezi. Ennek legfontosabb eszköze a Pierre Bourdieu (1978; 1986) által kidolgozott tőkeelmélet kelet-európai alkalmazása.⁵

Szelényiek szerint az anyagi siker, a felfelé mobilitás, általában a társadalom szerkezete és annak változása Közép-Európában is jól leírható a tőkeelmélet segítségével (Szelényi I.–Szelényi Sz. 1991). Annyiban módosítják Bourdieu elméletét, hogy társadalmi tőke helyett politikai tőkéről beszélnek (implicit módon csak a politikai szférával való vertikális kapcsolatokat tekintik erőforrásnak), és hogy tő-

kék helyett a javak terminust használják. Azt azonban nem írják le, hogy a javak mennyiben különböznek a tőkéktől, csak utal arra, hogy a tőke fogalma szerintük a piacgazdaság keretein kívül nem alkalmazható. Szelényi a magyar társadalom változásait négy pillanatképpen ismerteti röviden, ahol mind a négy állapotban különféle tőkék az értékesek. A Horthy-korszakot a gazdasági és kulturális javak ketőssége jellemezte, a sztálini idők társadalm szerkezetének meghatározói a politikai javak voltak, a kádári rendszerben a politikai javak mellett a kulturális javak szerepének növekedése volt érzékelhető, a poszt szocialista társadalomban pedig a kulturális javak válnak meghatározóvá, miközben a politikai javak elértéktelenednek. Szelényi társadalomképe statikus, nem ír arról, hogyan, mi miatt változik meg a javak fontossága. A tanulmányból érzékelhető, hogy Szelényi kevésbé tartja befolyásolhatónak az intézményeket, mint Hankiss, Szalai vagy Staniszki, inkább úgy gondolja, az intézményi változások kapcsán valamilyen módon megváltozik a különböző javak értéke, ami mobilitáshoz vezet. Az adatfelvétel első elemezhető adataiból Szelényi (1993) azt a következtetést vonta le, hogy a politikai és kulturális elit megváltozott, de a gazdasági elitet illetően valószínűleg Szalai Erzsébetnek van igaza.

A tőkeelméleti megközelítés segítségével erőforrásként értelmezhetjük az egyéni jellemzőket, és így a különböző erőforrások közötti átváltásokról is beszélhetünk. A tőkeelmélet különösen hasznos lehet változó társadalmak leírására, mivel segítségével modellezni lehet az egyéni mobilitás és az intézmények változásának kapcsolatát. A tőkeelméleti megközelítés kelet-európai alkalmazását Róna-Tas Ákos (1996) gondolta újra. Az intézményi változások átértékelik az egyes tőkefajtákat, másrészt lehetővé teszi implicit módon az egyének felhalmozott tőkéjének átváltását más tőkékre. Róna-Tas az intézményi változások és a tőkék átértékelődésének kapcsolatát nem statikus módon fogja fel, mint Szelényi, hanem a folyamat dinamikáját is igyekszik áttekinteni, nemcsak a tőkefajtáknak az átalakulás kezdete előtti és utáni értékét jellemzi, hanem az átváltások mechanizmusainak leírását tűzi ki az elemzés céljaként. A társadalmi változás tőkeelméleti modellezéséhez tisztában kell lennünk a különböző tőkék eltérő jellemzőivel. Helmut K. Anheier és szerzőtársai (Anheier–Gerhards–Romo 1995) a bourdieui társadalomkoncepció operacionalizálásakor emelik ki a tőkék eltérő tulajdonságainak szerepét. A tőkefajták különböznek likviditásukat, átválthatóságukat és romlandóságukat illetően. A gazdasági tőke a leginkább likvid, és a leginkább átváltható kulturális és társadalmi tőkére. A többi tőkefajta „ragacsosabb”, kevésbé likvid és könnyebben elvész. A különböző tulajdonságú tőkék dominanciája különböző struktúrájú társadalmi mezőket eredményez. Anheier és szerzőtársai a kulturális mezőt tanulmányozták, ahol a kulturális tőke dominanciája erősen szegmentált és hierarchikus társadalmi szerkezet kialakulásához vezet. Róna-Tas szerint a tőkefajták különbözőek elidegeníthetőségük, megszerezhetőségük, oszthatóságuk és behelyettesíthetőségük szempontjából. A gazdasági tőke az, amely minden tulajdonsággal rendelkezik, a többi tőkefajtának viszont sokkal nagyobb a tehetetlensége. A kulturális és társadalmi tőke nem elidegeníthető, ezek jóval erősebben kötődnek az egyénekhez, mint a gazdasági tőke. A társadalmi tőke – olyan kapcsolatok együttese, amelyek mögött értékes potenciális szolgáltatások állnak – körülményesebben szerezhető meg, mint a

gazdasági tőke. A kulturális tőke, a képzettség vagy a tapasztalatok megszerzése a legidőigényesebb és a legnehezebb.

Róna-Tas Ákos és Böröcz József (1997) az elit tagjainak egyéni élettörténetére összpontosítanak, az intézményi változás és az egyéni élettörténetek közötti kapcsolatot vizsgálják, az élettörténetekbe ágyazottan használják a tőkefogalmakat is. Nem a különböző tőkék tulajdonságait állítják középpontba, hanem az élettörténetek *útfüggő* jellegét. Az egyének által birtokolt tőkék kialakulását az életpálya határozza meg, amely *útfüggő*, azaz ki van téve a mércéhez igazodásnak, a növekvő hozadék elvét követi, önmegerősítő folyamatok alakítják. A szerzők ennek alapján értelmezik át az intézményi változás és egyéni mobilitás közötti kapcsolatot. Az intézményi változások nemcsak a tőkék értékét változtatják meg, hanem hosszú távon magukat a tőkéket is. A szerzők a tőkékről írva úgy fogalmaznak, hogy „az intézményi változásnak önmagához kell igazítania őket és hordozóikat” (Róna-Tas-Böröcz 1997: 54). A tanulmány újdonsága tehát az a felismerés, hogy két idősíkon kell vizsgálnunk az intézményi változás és egyéni mobilitás kapcsolatát. Ha az intézmények megváltoznak: rövid távon a tőkék értékének megváltozása tapasztalható, hosszú távon pedig maguk a tőkék is változnak.

Az intézményi változás fogalmának finomítása I.:

kísérletek a félbeszakadt polgárosodás és az elit-kontinuitás összeegyeztetésére

A második gazdaságból induló lassú polgárosodás és az elit továbbélésének elméletei közötti éles ellentét magyarázata megoldandó feladat maradt a piaci átmenet szociológiájában. A két elméletcsoport közötti ellentmondás feloldását célzó munkák az intézményi változások fogalmának és időbeliségének átgondolását javasolják. Róna-Tas Ákos (1994b) az ellentmondás feloldására a piaci átmenet két, minőségileg elkülönülő fázisának megkülönböztetését javasolja. Az első fázis a szocialista gazdaság eróziója, a második pedig a piacgazdaságba való átmenet. Az erózió alulról induló folyamat, a szocialista gazdaság mellett második, megtűrt gazdaságként találunk csak magánvállalatokat, főleg mezőgazdasági kisvállalkozókat. Róna-Tas ezt speciális piaci szegmensként jellemzi, a belépésnek minimálisak a korlátai, nincs szükség szakértelemre, kicsi a vállalkozás tőkeigényessége, és szinte kizárólag fogyasztási cikkek termeléséről van szó. Ez a szegmens, amely a magángazdaságot alkotja a szocialista gazdaságban, nem túl vonzó azoknak, akik jó pozíciókban vannak az első gazdaságban. Róna-Tas érvelése szerint a második gazdaság semmiképpen sem tekinthető a piaci átmenet alapjának. A magángazdaság kialakulása a piacra való átmenet szakaszában következik be. Ebben a szakaszban már nem alulról induló, spontán piacosodásról van szó, hanem felülről, tudatosan szervezett átalakításról, amelynek kifejezett célja a piacgazdaság létrehozása. Ebben a szakaszban kiépülnek a piacgazdaság legfontosabb intézményei, a szabad árak rendszere, a tőkepiac, a decentralizált banki és biztosítási rendszer. Róna-Tas a szakasz kezdetének a társasági törvény életbelépését tekinti. Ebben a szakaszban két magángazdaság létezik: a továbbélő második gazdaságbeli kisvállalkozásoké, és az új, jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaságokból álló magánszektor, ahol döntően privatizált nagyvállalatokat találunk. Victor Nee piaci átmenet elmé-

lete és Szelényi Iván félbeszakadt polgárosodás elmélete az erózió társadalmi folyamatait írják le, az elit továbbéléséről szóló elméletek pedig a piacgazdaságra történő átmenet szakaszáról szólnak. Az első szakaszban azért volt tapasztalható az egyenlőtlenségek csökkenése, mert a második gazdaság a társadalom alsóbb rétegeinek jelentett jövedelemkiegészítési lehetőséget. Az átmenet során a szocialista szektor megszűnik, várható, hogy ekkor már a korábban sikeres káderek is a magángazdaságban keresnek megélhetést. Róna-Tas érvelése szerint az átmenet szakaszának nem sok köze van az erózió szakaszához, ennek tanulmányozása új elméleti és empirikus feladat.

Róna-Tas a magyar felnőtt népesség 1000 fős mintájának 1989-es és 1991-ben megismételt megkérdezése alapján vizsgálta a különböző elméletekből levonható hipotéziseket. Azt találta, hogy a háztáji mezőgazdasági termelésben a családi háttérnek van meghatározó szerepe, a jogi személyiség nélküli vállalkozások esetében viszont a káder-múltnak, a jogi személyiségű vállalkozásban pedig a káder-múltnak és a képzettségnek. A jövedelem szempontjából legsikeresebb társadalmi csoport a vállalkozóvá lett káderek csoportja.

Szelényi Iván és Eric Kostello szintén az intézményi változás fogalmának finomításában látja a lassú elitcsere és az elit továbbélésének elméleti közötti ellentmondás feloldásának lehetőségét (Szelényi-Kostello 1996). Véleményük szerint a piacnak a gazdaságba történő behatolásának típusai között kell különbséget tenni ahhoz, hogy az ellentmondó elméletek összeegyeztethetővé váljanak. Szelényi és Kostello a piac behatolásának három szakaszát javasolja elkülöníteni. Az első szakaszban csak lokális piacok vannak a redisztributív gazdaságban, a második szakaszban szocialista vegyes gazdaságokról beszélhetünk, a harmadik szakaszban pedig már kapitalista orientációjú gazdaságokról. A három szakaszt a szerzők a piaci koordináció legfontosabb intézményeinek megléte szerint határozzák meg. Egy gazdaság Polányi Károly (1992) szerint akkor tekinthető piacilag integráltnak, ha mind a tőke, mind a munkaerő elosztásának a piac a döntő mechanizmusa. A lokális piacok fázisában még csak a fogyasztási javak piaca jelenik meg mint a redisztribúció egyenlőtlenségeit ellensúlyozó intézmény. A szocialista vegyes gazdaságokban már mind a munkaerő, mind a tőke elosztása részben a piacon történik, kialakul a társadalmi egyenlőtlenségek duális rendszere, a hatalom csúcsán lévők a redisztributív és a piaci mechanizmust egyaránt ki tudják használni. A harmadik szakasz minőségi váltást jelent a piac térhódításában: ekkor már hivatalos célként jelenik meg a magángazdaság kialakítása. Ebben a szakaszban a tőke és a munkaerő elosztása piaci keretek között történik. Szelényi és Kostello érvelése annyiban különbözik Róna-Tasétól, hogy ők kevésbé éles határvonalat tételeznek a piacgazdaság jogi deklarációjában. A szerzők érvelése szerint a káderek a piac behatolásának második szakaszában „hidakat kezdtek építeni” a piacgazdasághoz, már ekkor tapasztalható volt a képzetebbek beáramlása a második gazdaságba, új konkurenciaként kiszorítva a korábbi kisvállalkozókat, megemelve ezzel a Róna-Tas Ákos által említett alacsony belépési korlátokat.

*Az intézményi változás fogalmának finomítása II.:
útfüggés és kételyek a piaccal kapcsolatban*

Az átmenet szociológiai irodalmának egy része kezdetektől fogva kételkedéssel fogadta a gazdaság átalakulásának piaci átmenetként való leírását. Ezek a tanulmányok az átmenet elméleteinek az intézményi változásról alkotott, meglehetősen egyszerű képét igyekeznek finomítani, az intézményi változást a piac behatolása helyett inkább a szocialista rendszerből örökölt elemekből való építkezésként írják le, ahol a hálózati koordinációnak fontos szerepe van.

Böröcz József (1992) a tervgazdaságot felváltó koordinációs mechanizmusokból a piac kiemelését mint legfontosabb mechanizmust durva leegyszerűsítésnek tartja. Érvelése szerint a „totalisztikus etatizmust” nem a piac váltotta fel a Kádár-rendszer folyamán, hanem az informalitás rendszere, amelyben megtalálható a reciprocitás, a piac és a „mikroszintű integrációs formák bonyolult hálózata” is. Böröcz utal Czákó Ágnes és Sik Endre (1987) munkájára, akik a mezőgazdasági vezetők körében a reciprocitás kiemelkedő fontosságát írták le. David Stark (1990) a magyarországi privatizációt elemezve a gazdasági vezetők társadalmi kapcsolat-hálójának stabilitását hangsúlyozza. A privatizáció nem feltétlenül jelenti a piaci koordináció kiteljesedését, azok az intézmények, amelyek képesek fenntartani a piacgazdaságot, nem feltétlenül elégségesek a megteremtéséhez. A privatizáció mellett a gazdasági vezetők kapcsolat-hálójának a szerepét is vizsgálnunk kell, még az átalakulás kezdete előtt kiépült kapcsolatok rendszerét. David Stark (1994) megállapítja, hogy az átmenet fogalom teleologikus: az átmenet elméletei ismertnek tételezik a változások végpontját. Átmenet helyett inkább átalakulásról kell beszélnünk, „ahelyett, hogy a kommunizmus *romjain* tabula rasát csinálnának a gazdasági élet szereplői, a kommunizmus *romjaiból* építenek fel különféle helyszíneken és szituációkban új szervezeteket és intézményeket” (Stark 1994: 936). Ennek az építkezésnek a termékei a *rekombinátorok*, amelyek a korábbi szervezeti elemek új kombinációban való összeépítését jelentik. Stark a kereszttulajdonosi hálózatok elemzésével igyekezett kimutatni a hálózati koordinációt. Bruszt László és David Stark (1996) a szocializmusbeli intézményi struktúrából vezetik le a poszt szocialista intézményi struktúrát. Véleményük szerint a szocializmus éppen azért volt működőképes, mert a gazdaságirányítás mellett létrejöttek a reciprocitás hálózatai, ami tulajdonképpen a tudományos gazdaságirányítási kísérlet nem szándékolt következményének tekinthető. Az átalakulás során ezeknek a kapcsolatoknak egy része megszakad, más részük viszont megerősödik, illetve új szálak is szövődnek. Bruszt és Stark a piaci koordináció és a piaci orientáció közötti megkülönböztetést javasolja. A piaci koordináció esetében piacokon zajlik az áruk, a munkaerő és a tőke elosztása, a piaci orientáció esetében azonban sok nem piaci intézmény is szerephez juthat a koordinációban. Érvelésük szerint Kelet-Európában ez utóbbról van szó, a gazdaság koordinációjában kitüntetett szerepe van a hálózatoknak.

Czákó Ágnes és Sik Endre az intézményi változás fogalmának átgondolásakor már az egyéni mobilitásra vonatkozó tanulságokat is igyekeznek levonni. Abból indulnak ki, hogy a szocialista gazdaság működőképességét nagyrészt a hálózati koordináció meglétének köszönhette. A hálózatok fontosságát sokan kimutatták a

piacgazdaságon belül is, de a posztszocialista gazdaságban – részben a szocializmus örökségeként és részben az átmenetiség bizonytalansága miatt – a hálózati koordináció lényegesen kiterjedtebb, illetve a *hálózatok alakja* más. Piacgazdaságban a horizontális kapcsolatok az elsődlegesek, a vertikális (politikai szférához kötődő) kapcsolatok kevésbé fontosak. A kommunizmusban az állam súlyának megfelelően a vertikális kapcsolatok az elsőrendű fontosságúak, és ez mint örökség a posztszocializmusban is nagyrészt jellemző marad. A szerzők a társadalomszerkezetre vonatkozóan is igyekeznek következtetéseket levonni. Ha a vertikális kapcsolatok fontossága megmarad, akkor az átalakulás során a *hálózati tőke* (a társadalmi tőke és a működtetéséhez szükséges kulturális tőke együttese mint speciálisan posztszocialista tőkefajta) felértékelődik.

*Kísérlet az átalakulás tanulságainak feldolgozására:
a posztkommunista menedzserizmus elmélete*

Szelényi Iván, Gil Eyal és Elanor Townsley (1996) tanulmányukban a piaci átmenet elméleti evolúciójának főbb eredményei alapján keresik újból a választ a piaci átmenet központi kérdésére. Az intézményi változás leírásakor egyrészt David Stark rekombináns tulajdonra vonatkozó kutatásából indulnak ki, másrészt a harmincas években Amerikában megfogalmazódott menedzserizmus elméleteire építenek. Mindkét elmélet a piaci koordináció korlátairól szól, a szerzők ennek megfelelően azt vizsgálják, milyen következménnyel jár az egyéni mobilitásra, ha elvetjük azt az elképzelést, hogy a tervgazdaság után a piacgazdaságba való átmenet következik. Az egyéni mobilitás és az intézményi változás kapcsolatához a kiindulópont ebben a tanulmányban is a tőkeelmélet. Szelényi és szerzőtársai a társadalmi változást modellezve azt írják, hogy az intézményi változás során az egyes tőkék értéke megváltozik, ezt pedig a változások előtti és utáni társadalomszerkezetről adott pillanatképpel jellemzik, a változás mechanizmusának leírása nélkül. Az intézményi változásra vonatkozó új elképzelések következménye az – mivel a küzdelem nem a tulajdonosi, hanem a rendelkezési jogokért folyik –, hogy elsősorban a kulturális tőke és a társadalmi tőke értékelődik fel, nem pedig a gazdasági tőke. Így azután az átalakulás igazi nyertesei a nagyvállalati menedzserek. A szerzők a tanulmány végén utalnak arra, hogy a menedzserek az intézményi változások további irányát is képesek befolyásolni, a menedzserei csoport hatalomba kerülésének okai között szerepelt az is, hogy el tudta hitetni a társadalom többi részével: a privatizáció bonyolult feladatához csak neki van meg a megfelelő szakismerete.

Idáig jutott egyelőre a piaci átmenet gazdaságsszociológiájának evolúciója – a piaci átmenettől a posztkommunista átalakulásig. A fejlődésnek természetesen nincs vége, a menedzserizmus elmélete valószínűleg jó közelítése a mai valóságnak (bár Szelényi Iván egy 1997. tavaszi előadásában⁶ arról számolt be, hogy a tények megcáfolták téziseit, mára egyre inkább a valós magántulajdon kialakulása tapasztalható), de véleményem szerint ez az elmélet mint összegzés sem lép ki az átmenet elméleti megköötöttségeiből.

Valószínűleg túlzás azt állítani, hogy a posztszocialista átalakulás tökéletes elmélete megalkotható az eddigi megállapítások összegzése útján, még akkor is, ha

esetleg képesek vagyunk szintézist teremteni a szerteágazó megközelítések között, és megfelelő kritikával tudjuk alkalmazni azok állításait. A tudományos fejlődésre általában nem ez a jellemző, még olyan területen sem, ahol kisebb szerepe van az evolúciónak. A legjobb elméletek általában a megelőzőektől teljesen elütő ötletekből születnek. Mindezek ellenére úgy gondolom, ha nem a megállapítások, hanem a meta-következtetések szintjén összegezzük a fejlődés eddigi tapasztalatait, valószínűleg a *második legjobb* elmélethez juthatunk, olyan elmélet vázlatához, amely bár nem teljesen új, mégsem teljesen régi, azaz bizonyos mértékig kiszakad az elméleti evolúció folyamatából. Ennek az elméletnek a körvonalazása azonban már egy másik tanulmány témája lehet.

Jegyzetek

- ¹ Dolgozatomban a piaci átmenet terminust használom a gazdaságszociológia vizsgált területének megjelöléseként. A vita egyik első eredménye volt az, hogy a piaci átmenet sem piaci, sem átmenet.
- ² Lengyel Györgynek (1995) a kelet-európai szociológia sajátosságairól, elméleti megalapozottságáról és reflexivitásáról írt tanulmánya tudománytörténeti keretbe helyezi a kelet-európai és a nyugati gazdaságszociológia különbözőségeit.
- ³ Az *Eastern European Politics and Societies* 1990-ben különszámot (1990/2) jelentetett meg a magyarországi változásokról, az *American Journal of Sociology* pedig külön tematikus számban foglalkozott a piaci átmenettel (1996. január).
- ⁴ Ezt Róna-Tas Ákos (1996) emelte ki a vita későbbi fázisában.
- ⁵ A tőkeelmélet alkalmazása a piaci átmenet elemzésében sokszor jár fogalmi tisztázatlansággal. Ennek egyik oka az, hogy gyakran keveredik a szociológiai és közgazdaságtani fogalomhasználat (erre példa a kulturális és az emberi tőke fogalmának felcserélése, illetve felcserélhetők tartása). A két elméleti irányzatot a fogalomhasználat tisztázása céljából egy korábbi tanulmányomban hasonlítottam össze röviden (Vedres 1997).
- ⁶ Szelényi Iván 1997. február 25-én *Menedzserizmus és alternatívái a poszt szocialista gazdaság változó világában* címmel a Széchenyi István Szakkollégium jubileumi előadássorozatának keretében tartott előadást.

Irodalom

- Anheier, H. K.–J. Gerhards–F. P. Romo 1995. Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography. *American Journal of Sociology*, 100, 859–903.
- Bourdieu, Pierre 1978. *Rekonverziós stratégiák. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest
- 1986. The Forms of Capital. John Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York

- Böröcz József 1992. Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Bruszt László–David Stark 1996. Vállalatközi tulajdonosi hálózatok a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*
- Czakó Ágnes–Sik Endre 1987. Managers' Reciprocal Transactions. In: Lengyel György (szerk.) *Education, Mobility and Network of Leaders in a Planned Economy*. BKE Szociológia Tanszék. Műhelytanulmányok
- – 1995. A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. 2000, 2.
- Fligstein, Neil 1996. The Economic Sociology of the Tansitions from Socialism. *American Journal of Sociology*, 101.
- Hankiss Elemér 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK
- Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos 1992. Az utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Lengyel György 1992. *A gazdasági elit a 80-as években és az átmenet időszakában*. Társadalmi riport
- 1995 Kelet-európai gazdaságszociológia. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Nee, Victor 1989. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681.
- 1991. Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China. *American Sociological Review*, 56.
- 1996. The Emergence of a Market Society: Changing Mechanisms of Stratification in China. *American Journal of Sociology*, 101.
- Polányi Károly 1992. The Economy as Instituted Process. In: Richard Swedberg–Mark Granovetter (eds.) *The Sociology of Economic Life*. Westview Press
- Róna-Tas Ákos 1994a The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, (100) 1, 40–69.
- 1994b Elit- és rendszerváltás. *Buksz*, 420–425.
- 1996. *Path-Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation*. Kézirat
- Róna-Tas Ákos–Böröcz József 1997. Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, lengyel, cseh és magyar üzleti elitben. *Szociológiai Szemle*, 2.
- Staniszki, Jadwiga 1991. Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies*, (5) 1.

Stark, David 1994. Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. I–II. *Közgazdasági Szemle*, 11, 933–948; 12, 1053–1069.

Szalai Erzsébet 1990. *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula

– 1994. *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest–Szombathely

– 1996. *Az elitek átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi

– 1997. Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle*, 2.

Szelényi Iván 1992. *Harmadik út?* Budapest

– 1993. Változatlan változó. *Figyelő*, július 29.

Szelényi Iván–Eric Kostello 1996. A piaci átmenet elmélete – vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 2.

Szelényi Iván–Gil Eyal–Elanor Townsley 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I–II. *Politikatudományi Szemle*, 2–3.

Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991. Az elit cirkulációja? *Kritika*, 10, 8–10.

Vedres Balázs 1997. Ökonokrata menedzser-elit. Az átalakulás nyertesei? *Szociológiai Szemle*, 1.

